

Н. М. ОПОЛЬСЬКА

**ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДИТИНИ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ
РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ**

Стаття посвячена дослідженню проблем правової соціології ребенка как составной процесса развития правового сознания. Проанализированы подходы ученых к определению понятия правовой социализации, правовой культуры, правовой сознатель-

© *ОПОЛЬСЬКА* *Наталія Михайлівна* – аспірантка Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

ности, правового нігілізму. Обоснованы пропозиции дополнения обозначения обозначенных понятий.

The article is devoted to research of problems of legal socialization of child as constituent of process of development of legal consciousness. Approaches of research workers are analysed to determination of concept of legal socialization, legal culture, legal consciousness, legal nihilism. Suggestions in relation to addition of determinations of the noted concepts.

Законодавство про охорону та захист прав дитини передбачає, що дитина є самостійним суб'єктом права, активним учасником громадянського суспільства. Визнання цього принципу має важливе значення на шляху становлення демократичної, соціально-правової держави. Характер взаємодії держави і особи є важливим показником стану суспільства в цілому, а також його завдань та перспектив розвитку¹. Проте для соціально-правової активності дитини необхідний високий рівень її правової культури та правосвідомості.

В юридичній літературі поняття правової культури розглядають по-різному. В.С. Нерсисянц зазначав, що правова культура – це система духовно-моральних і правових цінностей, яка виражається в досягнутому рівні розвитку правової дійсності, нормативних і правових актів, правосвідомості, відповідно до яких формується законотворчий спосіб життя і здійснюється правове регулювання суспільних відносин, встановлюється режим правопорядку в країні².

А.Б. Венгеров вказує, що правова культура характеризується рівнем правосвідомості, інтенсивністю переконань у цінності права, включаючи ступінь знання права, на яке спирається виконавча влада, посадові особи³. В.Л. Кулапов, А.В. Малько доводять, що правова культура – це: 1) частина загальної культури, позаяк у будь-якому суспільстві правова культура детермінована цілим комплексом економічних, політичних, національних, релігійних та інших факторів, які відображають особливості життя в певній соціальній системі; 2) вираження ціннісної оцінки правових явищ; 3) відображення якісного стану правового життя. Як соціальне явище, правова культура формується всім суспільством⁴.

Ю.С. Шемшученко зазначає, що «право й культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими між собою категоріями. Правова культура – це весь правовий космос, який охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей. Культура складається зі здібності й вміння жити за цією формою, якій протистоїть неформальна (невизначена, невпорядкована, хаотична, а тому й свавільна) фактичність, тобто та докультурна й некультурна безпосередність, що не опосередкована правовою формою»⁵.

Автори посібника «Теорія держави і права» вважають, що правова культура – це особливий різновид культури, змістом якої є система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права. Найважливішими складовими правової культури є право, правосвідомість, правовідносини, правопорушення, правова діяльність⁶.

У результаті аналізу різних наукових підходів можемо зробити висновок, що правова культура - це система правових цінностей, обумовлена всім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм, що відображає якісний стан забезпечення прав та свобод особи у досягнутому рівні правової діяльності, правових актів, у рівні правового розвитку суб'єктів, а також рівні гарантованості державою і громадянським суспільством прав та свобод.

У науковій літературі існує багато підходів до класифікації правової культури. Проте більшість науковців, зокрема В.С. Нерсесянц, В.Р. Енгібарян, Ю.К. Краснов, А.М. Колодій, О.Ф. Скакун, С.К. Бостан, Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева, О.В. Зайчук, А.П. Заєць, Н.М. Оніщенко, О.Л. Копиленко та ін., залежно від носія правової культури розрізняють: правову культуру суспільства, правову культуру особи та правову культуру певних колективів або соціальних груп.

Узагальнюючи наукові підходи, зазначимо, що: правова культура суспільства – це різновид загальної культури, який становить систему загальнолюдських та національних цінностей, що досягнуті суспільством у правовій сфері та характеризує рівень правової реальності конкретного суспільства; це ступінь прогресивно-правового розвитку особи: її правова свідомість, правові знання, переконання, правова поведінка і передбачає її соціальну активність, нетерпимість протиправної діяльності; правова культура певних колективів, або соціальних груп, є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, що є учасниками цих груп.

Рівень правової культури членів певної соціальної групи залежить від рівня правової культури суспільства та рівня правової культури кожної особи, яка входить у цю групу. Високий рівень правової культури впливає на практичні дії осіб, що мають забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини, відображає їхнє ставлення до правових ситуацій. Повсякденна практична діяльність особи є найважливішим критерієм рівня правової культури певної соціальної групи чи суспільства.

Формування правової культури у дитини прямо пропорційно залежить від правової культури суспільства та правової культури осіб, що мають забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини. У разі ефективного функціонування прав та свобод, дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення.

Правова культура є однією з форм прояву правосвідомості. Поняття, зміст, структура правосвідомості є предметом дослідження загальної теорії держави та права. Цим проблемам у своїх дослідженнях, значну увагу приділяли Л. Петражицький, М. Рейснер, І. Фарбер, О. Лукашкова, Е. Назаренко та інші науковці. Відповідно, з одного боку, під правосвідомістю розуміють сукупність ідей, уявлень і почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин. З іншого, правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки. Об'єктивним є взаємозв'язок права і правосвідомості. Право і правосвідомість не створюють один одного. Вони формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють⁷.

Науковці констатують, що після розпаду СРСР і в наступні роки в суспільстві спостерігається криза правосвідомості, яка зумовлена перш за все переоцінкою попередніх ідей, поглядів і уявлень⁸. Сучасний стан українського соціуму характеризується поняттям соціального стресу, причому цей стрес багатоаспектний: стрес життя, пов'язаний з неможливістю досягти бажаних цілей, стрес дегуманізації середовища, стрес стрімкого зниження життєвого рівня, стрес побутової невлаштованості, безробіття, стрес нестабільності суспільства, тощо⁹.

Криза правосвідомості знижує рівень реалізації прав та свобод дитини. Досить важливою є проблема низької правової культури учителів, вихователів, батьків та інших осіб. Тоталітарні методи неправового державного управління в минулому та суттєвий розрив між правовими нормами і реальними відносинами

сьогодні зумовили зневажливе ставлення до прав дитини, застосування до дитини психологічного та фізичного насильства, невизнання дитини як активного суб'єкта належних їй прав та свобод.

Проблемою сучасного українського суспільства залишається ставлення до дитини не як до повноцінного члена суспільства, а як до особи, над якою дорослий (учитель, вихователь, тощо) має якісь переваги. Особливості розвитку дитини, її несформована правова свідомість можуть зумовити безумовне підкорення такій системі, сприяти пасивній поведінці, байдужості до участі у громадському житті або ж, навпаки, підштовхнути до протиправної поведінки. Саме тому необхідно, щоб усі спеціалісти у галузі забезпечення прав дитини, посадові особи органів державної влади і органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, учителі, лікарі були висококваліфікованими спеціалістами.

Аналіз забезпечення прав та свобод дитини в Україні вказує на існування цілого ряду негативних явищ, які є наслідком правового нігілізму. Правовий нігілізм – антипод правової культури – це деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, держави, що настає внаслідок відсутності віри у цінність права, його справедливості, надійності і дію, він призводить до усвідомленого ігнорування вимог закону, зневажливого ставлення до правових цінностей, принципів і традицій, що виключають, однак, злочинний намір¹⁰.

Заслужують окремого аналізу прояви правового нігілізму серед неповнолітніх. Діти дедалі частіше вирішують свої проблеми, вдаючись до насилля над іншими, нерідко у дитячих колективах з'являються сумнівні «авторитети», котрі відіграють вирішальну роль у формуванні ціннісних орієнтацій дитини. Вагомий вплив на цей стан мають такі чинники, як падіння рівня життя людей, зростання цін. Діти особливо гостро відчувають різницю між багатими та бідними. Ще одним негативним фактором є розповсюдження інформації різного характеру засобами масової інформації, що має шкідливий вплив на дитину.

Подолання правового нігілізму в сучасних умовах розвитку українського суспільства можливе лише за умови ефективної організації підвищення рівня правової культури, правосвідомості, удосконаленні законодавства, зміцненні законності та правопорядку.

Важливою умовою формування правової культури та правосвідомості у дитини є правове виховання. О.В. Зайчук, А.П. Заєць, С.М. Журавський, Н.М. Оніщенко та інші науковці визначають правове виховання як цілеспрямовану, організовану, послідовну, систематичну та системну діяльність з боку держави, її органів, установ та організацій, інших учасників правовиховної діяльності з метою формування у особи належного рівня правової свідомості, правової культури, законослужності, правомірної поведінки, а також прагнення до соціально-правової активності¹¹. О.Ф. Скакун розглядає правове виховання як цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури і активної правомірної поведінки. Сутністю правового виховання є формування правової настанови на узгодження прагнень і сподівань особи з інтересами і сподіваннями суспільства, тобто процес вироблення непохитних правових ідей і принципів у правосвідомості виховуваних, формування правової культури¹².

Для формування високого рівня правової культури правовиховний вплив на дитину має бути постійним та організованим, в якому бере участь і сім'я, і дитячий садочок, і школа, і навіть гуртки, які відвідує дитина. Так, досить популярними є різні спортивні секції (бокс, карате тощо), проте нерідко тренери забувають

про виховні аспекти й не пояснюють, коли саме дитина може застосувати те, що навчається на тренуваннях. Як наслідок – бійки у школах, шкільна «дідівщина», авторитетність «права сили» у дитячому середовищі.

Особливе значення у процесі правового виховання відіграє виховання у сім'ї. Саме в дитинстві у свідомості людини формуються основи правових цінностей. А.Б. Венгеров наводить приклад, як мати лякає дитину, що пустує, міліціонером замість того, щоб сформувавши думку, що міліціонер – це його захисник, помічник¹³. В результаті такого виховання, тривалих залякувань дитина з часом перестає реагувати на правоохоронні органи, кімнати міліції тощо. В гіршому випадку, внаслідок підміни понять, іншого негативного впливу у дитини формується переконання, що життя у тюрмі овіяне романтикою, авторитетними стають злочинці та їх діяльність. У більшості випадків діти, що мають проблеми із законом, зростають у неблагополучних сім'ях, де їх вихованню, у тому числі правовому, не приділяється належної уваги.

Вплив на ефективність правового виховання дитини має освіта, яка є необхідною умовою підготовки дитини до життя в суспільстві. Проте про необхідність вдосконалення процесу правового виховання свідчить рівень злочинності та правопорушень у підлітковому середовищі.

Вживається велика кількість заходів, спрямованих на попередження правопорушень, підвищення правової культури, але позитивного результату немає. Існуючий рівень правового виховання дітей не відповідає вимогам часу. Причиною, на нашу думку, є відсутність системного впливу на особистість дитини, спрямованого на формування належного рівня правосвідомості. Нерідко правовому вихованню, яке носить суб'єктивний характер, протистоять об'єктивні умови. Тому важливу роль у формуванні належного рівня правосвідомості відіграє правова соціалізація.

У науковій літературі поняття правової соціалізації розглядають по різному. Деякі автори умовно поділяють їх на три підходи. Перший підхід у визначенні поняття «правової соціалізації», представниками якого, зокрема, є О.М. Здравомислова, Ш. Курильскі-Овіжен, С.Ю. Римаренко, зводиться до того, що в якості суб'єкта соціалізації розглядається суспільство, а в якості об'єкта – індивід. Під соціалізацією в даному випадку розуміється входження особи до системи суспільно-правових відносин, залучення її до існуючих форм діяльності. Дане входження особи до системи суспільно-правових відносин здійснюється за допомогою інститутів та агентів правової соціалізації, через які суспільство формує у особи певні якості, які їй необхідні для подальшого існування в даному суспільстві¹⁴. В інтерпретації представників даного підходу, правова соціалізація – це виховання у особи поваги до закону, покірності, тобто повна інтеграція особи в правову систему суспільства. Даний підхід характеризується повним ігноруванням індивідуальності особи та її природної активності¹⁵.

Представники другого підходу (В.В. Головченко, І.В. Патерило, Л.І. Спиридонов) дотримуються протилежної точки зору і розглядають в якості суб'єкта правової соціалізації не суспільство, а індивіда. На їх думку, в процесі правової соціалізації індивід засвоює і набуває певних якостей, за допомогою яких він пристосовується до умов правової дійсності. Об'єднуючим елементом прихильників даного підходу є їх спільні методологічні засади, що приводять до єдиного погляду на процес правової соціалізації як адаптації індивіда до умов середовища з метою подальшої його зміни. Таким чином, суб'єктом, активною стороною правової

соціалізації в даному випадку є індивід, який мобілізує можливості права і використовує їх з метою зміни середовища¹⁶.

На думку представників третього підходу (В.В. Копейчиков, В.М. Кудрявцев, В.П. Казимирчук, Н.М. Оніщенко), таке протистояння у визначенні поняття «права соціалізація» є не зовсім доречним. Адже правова соціалізація – є двостороннім процесом взаємодії індивіда і суспільства, в якому обидві сторони є активними. Індивід, як об'єкт правової соціалізації, зовсім не позбавлений правової активності, тому сам може обирати для себе основні напрями даного процесу, будучи тим самим одночасно і об'єктом, і суб'єктом правової соціалізації. В процесі правової соціалізації особа вибірково сприймає зовнішні умови впливу. Таким чином, зовнішні (об'єктивні) умови визначають поведінку людини лише тією мірою, якою співвідносяться з внутрішніми (суб'єктивними) умовами, що склалися в результаті всього процесу правової соціалізації¹⁷.

Нерідко науковці отожднюють правову соціалізацію та правове виховання в «широкому розумінні», визначаючи її як сукупність правових впливів (як цілеспрямованих, так і стихійних), що формують індивідуальну правову свідомість¹⁸. Інші дослідники зазначають, що, коли говорять про правове виховання у широкому розумінні, то скоріше йдеться про правову соціалізацію особи, коли вона «виховується» середовищем у цілому, всією юридичною практикою та поведінкою людей, посадових осіб – представників державного апарату в правовій сфері. При цьому у людей, посадових осіб, державних органів, які здійснюють правову діяльність (правомірну або протиправну), немає прямої мети здійснювати на інших правових вплив. Проте такий вплив на оточуючих здійснюється¹⁹.

В.Ю. Швачка наводить визначення правової соціалізації особи як процесу формування особи з відповідним рівнем правової свідомості, що проявляється у залученні її до системи правових цінностей суспільства, засвоєнні нею даної системи та у зворотній соціально-правовій діяльності особи, спрямованій на коригування суспільних цінностей²⁰.

Поділяючи позицію представників третього підходу та В.Ю. Швачки варто відзначити, що в результаті правової соціалізації у дитини розвивається належний рівень правової культури та правосвідомості, формується її соціальна активність. З розвитком, на основі високого рівня правосвідомості, засвоєння соціально-правових цінностей, дитина поступово бере участь у суспільно-правових відносинах, стає активним учасником суспільства. Внаслідок такого процесу за певний проміжок часу розвивається особа і робить свій внесок у вдосконалення суспільних відносин.

Отже, правова культура – це система правових цінностей, обумовлена всім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм, що відображає якісний стан забезпечення прав та свобод особи, у досягнутому рівні правової діяльності, правових актів, у рівні правового розвитку суб'єктів, а також рівні гарантованості державою і громадянським суспільством прав та свобод. Правова культура є однією з форм прояву правової свідомості, яка являє собою сукупність ідей, уявлень, почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, до діяльності пов'язаної з правом.

Важливу роль у формуванні належного рівня правосвідомості дитини відіграє правова соціалізація, яка поєднує і суб'єктивний вплив правового виховання, і об'єктивний вплив середовища, в якому зростає дитина. Отже, правове виховання є складовою правової соціалізації, що проявляється у цілеспрямованій діяль-

ності з боку держави, її органів, освітніх установ, сім'ї, інших учасників правових діяльності з метою формування у дитини належного рівня правової культури.

Правова соціалізація дитини є ширшим поняттям, яке включає як цілеспрямовані, так і стихійні засоби, що мають вплив на становлення у дитини високого рівня правової свідомості та соціально-правової активності. Правова соціалізація проявляється у залученні дитини до системи правових цінностей суспільства, за своєю даною системою, а з часом і у зворотній соціально-правовій діяльності особи, спрямованій на коригування суспільних цінностей.

1. *Зайчук О. В., Засць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М.* Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник. – К., 2008. – С. 78. **2.** *Проблеми* теорії держави і права: Учеб. пособие для студ. вузов / Под общ. ред. В.С. Нересянца. – М., 2006. – С. 406. **3.** *Венгеров А.Б.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2007. – С. 571. **4.** *Кулапов В.Л., Малько А.В.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2008. – С. 184. **5.** *Шемшученко Ю.С.* Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право та культура: теорія і практика. Міжнародна наук.-практ. конф. – К., 1997. – С. 4. **6.** *Зайчук О. В., Засць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М.* Цит. праця. – С. 562. **7.** Там само. – С. 554. **8.** *Расолов М.М.* Проблемы теории государства и права: Учеб. пособие. – М., 2007. – С. 335. **9.** *Еникеев М.И., Кочетков О.Л.* Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопед. словарь. – М., 1997. – С. 261. **10.** *Туманов В.А.* Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 52–54. **11.** *Зайчук О. В., Засць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М.* Цит. праця. – С. 418. **12.** *Скакун О.Ф.* Теория государства и права: Учебник. – К., 2008. – С. 478. **13.** *Венгеров А.Б.* Цит. работа. – С. 569. **14.** *Швачка В.Ю.* Правова соціалізація особи в сучасних умовах: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 2008. – С. 11. **15.** Там само. – С.13. **16.** Там само. – С. 14. **17.** Там само. – С. 14. **18.** *Правове виховання і соціальна активність населення.* – К., 1979. – С. 32. **19.** *Теория* государства и права / Под ред. В.К. Бабаева. – М., 2002. – С. 318. **20.** *Швачка В.Ю.* Цит. праця. – С. 15.